।।श्रीः।।

कविकण्ठाभरणम्

KAVIKAṆṬHĀBHARAṆA

॥श्रीः॥

महाकविश्रीक्षेमेन्द्रविहितं

कविकण्ठाभरणम्

प्रथमः सन्धिः

कवित्वप्राप्तिर्नाम

जयति जितसुधाम्भःसंभवद्वाग्भवश्री-
रथ सरससमुद्यत्कामतत्त्वानुभावा ।
तदनु परमधामध्यानसंलब्धमोक्षा
रविशशिशिखिरूपा त्रैपुरी मन्त्रशक्तिः ॥१॥

शिष्याणामुपदेशाय विशेषाय विपश्चिताम् ।
अयं सरस्वतीसारः क्षेमेन्द्रेण प्रदर्श्यते ॥२॥

तत्राकवेः कवित्वाप्तिः शिक्षा प्राप्तगिरः कवेः ।
चमत्कृतिश्च शिक्षाप्तौ गुणदोषोद्गतिस्ततः ॥३॥

पश्चात् परिचयप्राप्तिरित्येते पञ्च सन्धयः ।
समुद्दिष्टाः क्रमेणैषां लक्ष्यलक्षणमुच्यते ॥४॥

सुविभक्ति-समन्वितं बुधैर्गुणसंयुक्तममुक्तसौष्ठवैः ।
रचितं पदकैः सुवर्णवत् कविकण्ठाभरणं विचार्यताम् ॥५॥

अथेदानीमकवेः कवित्वशक्तिरुपदिश्यते-
प्रथमं तावद् दिव्यः प्रयत्नः, ततः पौरुषः ।

१. दिव्यः प्रयत्नः

ॐ स्वस्त्यङ्कं स्तुमः सिद्धमन्तराद्यमितीप्सितम् ।
उद्यदूर्जप्रदं देव्या ऋॠऌॡनिगूहनम् ॥६॥

एकमैश्वर्यसंयुक्तमोजोवर्धनमौषधम् ।
अन्तरान्तः कलाखण्डगलद्घनसुधाङ्कितम् ॥७॥

चन्द्रोच्छलज्जलं प्रोज्झदज्ञानं टठसंयुतम् ।
डम्बरप्रौढकिरणं तथतां दधदुन्नतम् ।।८।।

परं फलप्रदं बद्धमूलोद्भवमयं वपुः ।
रम्यं लघुवरं शर्म वर्षत् सर्वसहाक्षरम् ।।९।।

एतां नमः सरस्वत्यै[१] यः क्रियामातृकां जपेत् ।
क्षेममैन्द्रं स लभते भव्योऽभिनववाग्भवम् ।।१०।।

श्वेतां सरस्वतीं मूर्ध्नि चन्द्रमण्डलमध्यगाम् ।
अक्षराभरणां ध्यायेद् वाङ्मयामृतवर्षिणीम् ।।११।।

त्रिकोणयुगमध्ये तु तडित्तुल्यां प्रमोदिनीम् ।
स्वर्गमार्गोद्गतां ध्यायेत् परमामृतवाहिनीम् ।।१२।।

निर्विकारां निराकारां शक्तिं ध्यायेत् परात्पराम् ।
एषा बीजत्रयीवाच्या त्रयी वाक्काममुक्तिसूः ।।१३।।

काव्यक्रियेच्छाङ्कुरमूलभूमि-
मन्विष्य विश्रान्तिलवेन मोक्षः ।
अन्यावधाने मदनस्य मोक्ष-
स्तृतीय बीजे सकलेऽस्ति मोक्षः ।।१४।।

२. अथ पौरुषः

तत्र त्रयः शिष्याः काव्यक्रियायामुपदेश्याः । अल्पप्रयत्नसाध्यः, कृच्छ्रसाध्यः, असाध्यश्चेति ।

१. तत्र प्रथम :-

कुर्वीत साहित्यविदः सकाशे
श्रुतार्जनं काव्यसमुद्भवाय ।
न तार्किकं केवलशाब्दिकं वा
कुर्याद् गुरुं सूक्तिविकासविघ्नम् ।।१५।।

विज्ञातशब्दागमनामधातु-
श्छन्दोविधाने विहितश्रमश्च ।

---

१. ॐ नमः सरस्वत्यै इति मन्त्र उद्धार्यः ।

काव्येषु माधुर्यमनोरमेषु
कुर्यादखिन्नः श्रवणाभियोगम् ।।१६।।

गीतेषु गाथास्वथ देशभाषा-
काव्येषु दद्यात् सरसेषु कर्णम् ।
वाचां चमत्कारविधायिनीनां
नवार्थचर्चासु रुचिं विदध्यात् ।।१७।।

रसे रसे तन्मयतां गतस्य
गुणे गुणे हर्षवशीकृतस्य ।
विवेकसेक-स्वक-पाकभिन्नं
मनः प्रसूतेऽङ्कुरवत् कवित्वम् ।।१८।।

२. अथ द्वितीय :-

पठेत् समस्तान् किल कालिदास-
कृतप्रबन्धानितिहासदर्शी ।
कास्याधि(काश्यादि)वासप्रथमोद्गमस्य/(मञ्ज)
रक्षेत् पुरस्तार्किकगन्धमुग्रम् ।।१९।।

महाकवेः काव्यनवक्रियायै
तदेकचित्तः परिचारकः स्यात् ।
पदे च पादे च पदावशेष-
संपूरणेच्छां मुहुराददीत ।।२०।।

अभ्यासहेतोः पदसंनिवेशै-
र्वाक्यार्थशून्यैर्विदधीत वृत्तम् ।
श्लोकं परावृत्तिपदैः पुराणं
यथास्थितार्थं परिपूरयेच् च ।।२१।।

तत्र वाक्यार्थशून्यं यथा-

आनन्दसंदोहपदारविन्दकुन्देन्दुकन्दोदितबिन्दुवृन्दम् ।
इन्दिन्दिरान्दोलितमन्दमन्दनिष्यन्दनन्दन्मकरन्दवन्द्यम् ।।१.१।।

परावृत्तिपदैर्यथा-(रघु.१.१)

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।।१.२।।

वाण्यर्थाविव संयुक्तौ वाण्यर्थप्रतिपत्तये ।
जगतो जनकौ वन्दे शर्वाणीशशिशेखरौ ।।१.३।।

३. अथ तृतीय :-

यस्तु प्रकृत्याश्मसमान एव
कष्टेन वा व्याकरणेन नष्टः ।
तर्केण दग्धोऽनलधूमिनावा-
प्यविद्धकर्णः सुकविप्रबन्धैः ।।२२।।

न तस्य वक्तृत्वसमुद्भवः स्याच्
छिक्षाविशेषैरपि सुप्रयुक्तैः ।
न गर्दभो गायति शिक्षितोऽपि
संदर्शितं पश्यति नार्कमन्धः ।।२३।।

इति ततसुकृतानां प्राक्तनानां विपाके
भवति शुभमतीनां मन्त्रसिद्धं कवित्वम् ।
तदनु पुरुषयत्नैर्धीमतामभ्युदेति
स्फुरति जडधियां श्रीशारदा साधनेन ।।२४।।

इति श्रीव्यासदासापराख्य**क्षेमेन्द्र**कृते **कविकण्ठाभरणे**
कवित्वप्राप्तिः प्रथमः सन्धिः ।

द्वितीयः सन्धिः

प्राप्तगिरः कवेः शिक्षाकथनं नाम

छायोपजीवी पदकोपजीवी
पादोपजीवी सकलोपजीवी ।
भवेदथ प्राप्तकवित्वजीवी
स्वोन्मेषतो वा भुवनोपजीव्यः ।।१।।

छायोपजीवी यथा **भट्टभल्लटस्य**-(भ.श.४)

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट
केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।
प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ
कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ।।२.१।।

यथा च **श्रीमदुत्पलराजदेवस्य**-

मात्सर्यतीव्रतिमिरावृतदृष्टयो ये
ते कस्य नाम न खला व्यथयन्ति चेतः ।
मन्ये विमुच्य गलकन्दलमिन्दुमौले-
र्येषां सदा वचसि वल्गति कालकूटः ।।२.२।।

पदकोपजीवी यथा **मुक्ताकणस्य**-

यथा रन्ध्रं व्योम्नश्चलजलदधूमः स्थगयति
स्फुलिङ्गानां रूपं दधति च यथा कीटमणयः ।
यथा विद्युज्ज्वालोल्लसनपरिपिङ्गाश्च ककुभ-
स्तथा मन्ये लग्नः पथिकतरुखण्डे स्मरदवः ।।२.३।।

यथा **चैतद्भ्रातुश्चक्रपालस्य**-

सरस्यामेतस्यामुदरबलिवीचीविलुलितं
यथा लावण्याम्भो जघनपुलिनोल्लङ्घनकरम् ।
यथा लक्ष्यश्चायं चलनयनमीनव्यतिकर-
स्तथा मन्ये मग्नः प्रकटकुचकुम्भः स्मरगजः ।।२.४।।

पादोपजीवी यथामरुकस्य-

गन्तव्यं यदि नाम निश्चितमहो गन्तासि केयं त्वरा
द्वित्राण्येव दिनानि तिष्ठतु भवान् पश्यामि यावन् मुखम् ।

संसारे घटिकाप्रणालविगलद्वारा समे जीविते
को जानाति पुनस्त्वया सह मम स्याद् वा न वा सङ्गमः ।।२.५।।

यथा मम-

हंहो स्निग्धसखे विवेक बहुभिः प्राप्तोऽसि पुण्यैर्मया
गन्तव्यं कतिचिद् दिनानि भवता नास्मत्सकाशात् क्वचित् ।
त्वत्सङ्गेन करोमि जन्ममरणोच्छेदं गृहीतत्वरः
को जानाति पुनस्त्वया सह मम स्याद् वा न वा सङ्गमः ।।२.६।।

सकलोपजीवी यथार्यभट्टस्य-

शब्दैर्निसर्गकटुभिर्मलिनस्वभावाः
श्रोत्रं खला निगडवत् परितस्तुदन्ति ।
श्रव्यैरलुप्तपदबन्धतयातिमञ्जु-
मञ्जीरवत् तु सुजना जनयन्ति मोदम् ।।२.७।।

यथा च भट्टबाणस्य-(काद.प्र.६)

कटु क्वणन्तो मलदायकाःखला-
स्तुदन्त्यलं बन्धनशृङ्खला इव ।
मनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे
हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इव ।।२.८।।

भुवनोपजीव्यो यथा भगवान् व्यासः ।
तथा चोक्तम् -(म.भा.?)

इदं कविवरैः सर्वैराख्यानमुपजीव्यते ।
उदयं प्रेप्सुभिर्भृत्यैरभिजात इवेश्वरः ।।२.९।।

प्राप्तगिरः कवेः शिक्षास्तावदाह-

व्रतं सारस्वतो यागः पूर्वं विघ्नेशपूजनम् ।
विवेकशक्तिरभ्यासः संधानं प्रौढिरश्रमः ।।२।।

वृत्तपूरणमुद्योगः पाठः परकृतस्य च ।
काव्याङ्गविद्याधिगमः समस्यापरिपूरणम् ।।३।।

सहवासः कविवरैर्महाकाव्यार्थचर्वणम् ।
आर्यत्वं सुजनैर्मैत्री सौमनस्यं सुवेषता ।।४।।

नाटकाभिनयप्रेक्षा शृङ्गारालिङ्गिता मतिः ।
कवीनां संभवे दानं गीतेनात्माधिवासनम् ।।५।।

लोकाचारपरिज्ञानं विविक्ताख्यायिकारसः ।
इतिहासानुसरणं चारुचित्रनिरीक्षणम् ।।६।।

शिल्पिनां कौशलप्रेक्षा वीरयुद्धावलोकनम् ।
शोकप्रलापश्रवणं श्मशानारण्यदर्शनम् ।।७।।

व्रतिनां पर्युपासा च नीडायतनसेवनम् ।
मधुरस्निग्धमशनं धातुसाम्यमशोकता ।।८।।

निशाशेषे प्रबोधश्च प्रतिभा स्मृतिरादरः ।
सुखासनं दिवा शय्या शिशिरोष्णप्रतिक्रिया ।।९।।

आलोकः पत्रलेख्यादौ गोष्ठीप्रहसनज्ञता ।
प्रेक्षा प्राणिस्वभावानां समुद्राद्रिस्थितीक्षणम् ।।१०।।

रवीन्दुताराकलनं सर्वर्तुपरिभावनम् ।
जनसंघाभिगमनं देशभाषोपजीवनम् ।।११।।

आधानोद्धरणप्रज्ञा कृतसंशोधनं मुहुः ।
अपराधीनता यज्ञसभाविद्यागृहस्थितिः ।।१२।।

अतृष्णता निजोत्कर्षे परोत्कर्षविमर्शनम् ।
आत्मश्लाघाश्रुतौ लज्जा परश्लाघानुभाषणम् ।।१३।।

सदा स्वकाव्यव्याख्यानं वैरमत्सरवर्जनम् ।
परोन्मेषजिगीषा च व्युत्पत्त्यै सर्वशिष्यता ।।१४।।

पाठस्यावसरज्ञत्वं श्रोतृचित्तानुवर्तनम् ।
इङ्गिताकारवेदित्वमुपादेयनिबन्धनम् ।।१५।।

उपदेशविशेषोक्तिरदीर्घरससङ्गतिः ।
स्वसूक्तप्रेषणं दिक्षु परसूक्तपरिग्रहः ।।१६।।

वैदग्ध्यं पटुताभङ्गिर्निःसङ्गैकान्तनिर्वृतिः ।
आशापाशपरित्यागः संतोषः सत्त्वशीलता ।।१७।।

अयाचकत्वमग्राम्यपदालापः कथास्वपि ।
काव्यक्रियासु निर्बन्धो विश्रान्तिश्चान्तरान्तरा ।।१८।।

नूतनोत्पादने यत्नः साम्यं सर्वसुरस्तुतौ ।
पराक्षेपसहिष्णुत्वं गाम्भीर्यं निर्विकारता ।।१९।।

अविकत्थनता दैन्यं परेषां नष्टयोजनम् ।
पराभिप्रायकथनं परसादृश्यभाषणम् ।।२०।।

सप्रसादपदन्यासः ससंवादार्थसङ्गतिः ।
निर्विरोधरसव्यक्तिर्युक्तिर्व्यासससमासयोः ।।२१।।

प्रारब्धकाव्यनिर्वाहः प्रवाहश्चतुरो गिराम् ।
शिक्षाणां शतमित्युक्तं युक्तं प्राप्तगिरः कवेः ।।२२।।

इति बहुतरशिक्षालक्षणक्षीणदोषे
प्रभवति गतनिद्रे प्रातिभे सुप्रभाते ।
कविरविरविलुप्तव्याप्तिभिः सूक्तपादै-
र्नयति नवनवत्वं भावभावस्वभावम् ।।२३।।

इति श्रीव्यासदासापराख्य**क्षेमेन्द्र**कृते **कविकण्ठाभरणे**
प्राप्तगिरः कवेः **शिक्षाकथनं** द्वितीयः सन्धिः ।

तृतीयः सन्धिः

चमत्कारकथनं नाम

अथ शिक्षितस्य कवेः सूक्तिचमत्कारमाह-

सुकविरतिशयार्थी वाक्चमत्कारलोभा-
दभिसरति मनोज्ञे वस्तुशब्दार्थसार्थे ।
भ्रमर इव वसन्ते पुष्पकान्ते वनान्ते
नवकुसुमविशेषामोदमास्वादलोलः ॥१॥

न हि चमत्कारविरहितस्य कवेः कवित्वं काव्यस्य वा काव्यत्वम् ।

एकेन केनचिदनर्घमणिप्रभेण
काव्यं चमत्कृतिपदेन विना सुवर्णम् ।
निर्दोषलेशमपि रोहति कस्य चित्ते,
लावण्यहीनमिव यौवनमङ्गनानाम् ॥२॥

चमत्कारविरहो यथा **मालवरुद्रस्य-**

वेल्लत्पल्लव संमिलल्लत लसत्पुष्प स्फुटत्कुड्मल
स्फूर्जद्गुच्छभर क्वणन्मधुकर क्रीडाविनोदाकर ।
रक्ताशोक सखे दयां कुरु हर प्रारब्धमाडम्बरं
प्राणाः कण्ठमुपागताः प्रिमतमो दूरे त्वमेवंविधः ॥३.१॥

चमत्कारो यथा **यशोवर्मणः-**

रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणै-
स्त्वामायान्ति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि ।
कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन् ममाप्यावयोः
सर्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥३.२॥

तत्र दशविधश्चमत्कारः-

१. अविचारितरमणीयः, २. विचार्यमाणरमणीयः,
३. समस्तसूक्तव्यापी, ४. सूक्तैकदेशदृश्यः,
५. शब्दगतः, ६. अर्थगतः,
७. शब्दार्थगतः, ८. अलङ्कारगतः,
९. रसगतः, १०. प्रख्यातवृत्तिगतश्च ।

अविचारितरमणीयो यथा मम **शशिवंशे**-

शूराः सन्ति सहस्रशः सुचरितैः पूर्णं जगत् पण्डितैः
संख्या नास्ति कलावतां बहुतरैः शान्तैर्वनान्ताः श्रिताः ।
त्यक्तुं यः किल वित्तमुत्तममतिः शक्नोति जीवाधिकं
सोऽस्मिन् भूमिविभूषणं शुभनिधिर्भव्यो भवे दुर्लभः ।।३.३।।

विचार्यमाणरमणीयो यथा मम **पद्यकादम्बर्याम्** -

अङ्गेऽनङ्गज्वरहुतवहश्चक्षुषि ध्यानमुद्रा
कण्ठे जीवः करकिसलये दीर्घशायी कपोलः ।
अंसे वीणा कुचपरिसरे चन्दनं वाचि मौनं
तस्याः सर्वं स्थितमिति न तु त्वां विना क्वापि चेतः ।।३.४।।

समस्तसूक्तव्यापी यथा मम **शशिवंशे**-

माधुर्यानुभवेऽपि ते सुवदने तीक्ष्णाः कटाक्षाः परं
पर्यन्तस्थिततारका अपि नृणां रागानुबन्धोद्यताः ।
नैवोज्झन्ति विवेकिनश्चपलतामुत्सेकसंवादिनी-
माश्चर्यं श्रवणौ स्पृशन्ति च पुनर्मारं च कुर्वन्त्यमी ।।३.५।।

सूक्तैकदेशदृश्यो यथा मम **पद्यकादम्बर्याम्** -

नित्यार्चा हृदयस्थितस्य भवतः पद्मोत्पलैश्चन्दनै-
स्त्वद्भक्तिस्त्वदनुस्मृतिश्च मनसि त्वन्नाममन्त्रे जपः ।
सर्वत्रैव घनानुबन्धकलना त्वद्भावना सुभ्रुव-
स्तस्या जीवविमुक्तिरेव दिवसैर्देव त्वदाराधनात् ।।३.६।।

शब्दगतो यथा मम **चित्रभारते** नाटके-

इतश्चञ्चच्चूतच्युतमधुचया वान्ति चतुराः
समीराः संतोषं दिशि दिशि दिशन्तो मधुलिहाम् ।
निशान्ते कान्तानां स्मरसमरकेलिश्रममुषो
विजृम्भन्ते जृम्भाकलितकमलामोदसुहृदः ।।३.७।।

अर्थगतो यथा मम **लावण्यवत्याम्** -

सदासक्तं शैत्यं विमलजलधारापरिचितं
घनोल्लासः क्ष्माभृत्पृथुकटकपाती वहति यः ।
विधत्ते शौर्यश्रीश्रवणनवनीलोत्पलरुचिः
स चित्रं शत्रूणां ज्वलदनलतापं भवदसिः ।।३.८।।

शब्दार्थगतो यथा मम **पद्यकादम्बर्याम्** -

किञ्चित्कुञ्चितकामकार्मुकलतामैत्री विचित्रा भ्रुवो-
र्नर्मोक्तिः स्मितकान्तिभिः कुसुमिता प्रागल्भ्यगर्भा गिरः ।
रागोत्सङ्गनिषङ्गिभिः सरसतासंवादिभिर्विभ्रमै-
रायुष्यं परमं तया रतिपतेः प्राप्तं मृगाक्ष्या वयः ।।३.९।।

अलङ्कारगतो यथा मम **लावण्यवत्याम्** -

स्तनौ स्तब्धौ तीक्ष्णं नयनयुगलं निम्नमुदरं
भ्रुवोर्वक्रा वृत्तिर्विहितमुनिभारोऽधरमणिः ।
तथासन्ने दैवादियति विषमे दुर्जनगणे
गुणी मध्ये हारः स्पृशति तव दोलातरलताम् ।।३.१०।।

रसगतो यथा मम **कनकजानक्याम्** -

अत्रार्यः खरदूषणत्रिशिरसां नादानुबन्धोद्यमे
रुन्धाने भुवनं त्वया चकितया योद्धा निरुद्धः क्षणम् ।
सस्नेहाः सरसाः सहासरभसाः सभ्रूभ्रमाः सस्पृहाः
सोत्साहास्त्वयि तद्बले च निदधे दोलायमाना दृशः ।।३.११।।

प्रख्यातवृत्तिगतो यथा मम **शशिवंशे**-

अग्रे गच्छत यच्छत स्वपृतनां व्यूहक्षितिं रक्षत
क्षोणीं पश्यत नश्यत द्रुततरं मा मा स्थितिं मुञ्चत ।
यत्नात् तिष्ठत पृष्ठतस्तनुभिदामुग्रा गतिः पत्रिणा-
मित्यासीज् जनभञ्जने रथपथे पार्थस्य पृथ्वी श्रुतिः ।।३.१२।।

इत्युक्त एष सविशेषचमत्कृतीनां
सारः प्रकारपरभागविभाव्यमानः ।
कर्पूरवेध इव वाङ्मधुगन्धयुक्ते-
श्चैत्रासवस्य सहकाररसाधिवासः ।।३।।

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रकृते **कविकण्ठाभरणे**
चमत्कारकथनं तृतीयः सन्धिः ।

चतुर्थः सन्धिः

गुणदोषविभागो नाम

अथ गुणदोषविभागः-

काव्यैकपात्रविलसद्गुणदोषदुग्ध-
पाथःसमूहपृथगुद्धरणे विदग्धाः ।
जानन्ति कर्तुमभियुक्ततया विभागं
चन्द्रावदातमतयः कविराजहंसाः ।।१।।

तत्र शब्दवैमल्यमर्थवैमल्यं रसवैमल्यमिति त्रयः काव्यगुणाः । शब्द-कालुष्यमर्थकालुष्यं रसकालुष्यमिति काव्यदोषाः । सगुणं निर्गुणं सदोषं निर्दोषं सगुणदोषं च काव्यम् ।

शब्दवैमल्यं यथा मम **पद्यकादम्बर्याम्** -

तत्कालोपनते वयस्यनिधने हा पुण्डरीकेति तन्
मोहव्यञ्जनमश्मभञ्जनमलं जीवस्य संतर्जनम् ।
कुञ्जव्यापि कपिञ्जलेन करुणं निस्पन्दमाक्रन्दितं
येनाद्यापि च तैः स्मृतेन हरिणैः शष्पं परित्यज्यते ।।४.१।।

अर्थवैमल्यं यथा मम **शशिवंशे**-

स्निग्धश्यामलशाद्वले फलतरुच्छायानिपीतातपे
चञ्चद्वीचिचयोच्छलत्कलकले निःसङ्गगङ्गातटे ।
अन्योन्याभिमुखोपविष्टहरिणे स्वस्थैर्यदि स्थीयते
तत् का श्रीः किमकाण्डभङ्गुरसुखैर्मोहस्य दत्तोऽञ्जलिः ।।४.२।।

रसवैमल्यं यथा मम **पद्यकादम्बर्याम्** -

अथोद्ययौ बालसुहृत् स्मरस्य
श्यामाधवः श्यामललक्ष्मभङ्ग्या ।
तारावधूलोचनचुम्बनेन
लीलाविलीनाञ्जनबिन्दुरिन्दुः ।।४.३।।

शब्दकालुष्यं यथा **भट्टश्रीशिवस्वामिनः** -

उत्खातप्रखरा सुखासुखसखी खड्गासिता खेलनां
वैश्रृङ्खल्यखलीकृताखिलखला खेत्खेटकैः ख्यापिता ।
खेटादुत्खनितुं निखर्वमनसां मौर्ख्यं मुखात्खक्खटं
निःसंख्यान्यनिखर्वसर्वमणिभूराख्यातु संख्यानि वः ।।४.४।।

अर्थकालुष्यं यथा तस्यैव-

पित्रापि त्रायते या न खलु खलधृताज्ञानमात्रापमात्रा
स्योनस्योनस्थितेर्भूरनुनयविरमद्धामपाशाप्यपाशा ।
वर्षावर्षाम्बुपातात् त्रुटिततृणवसत्यश्रियातां श्रियातां
सौरी सौरीष्टयाग्रे सरदिह जनतां साश्नुवानां श्नुवानाम् ।।४.५।।

रसकालुष्यं यथा **भट्टनारायणस्य वेणीसंहारे** भानुमत्या नकुलप्राणिस्वप्नदर्शने पाण्डवनकुलस्वैरसङ्गमेर्ष्यासद्भावश्चक्रवर्तिमहिष्याः सामान्यनीचवनितावत्।

सगुणं यथा **कालिदासस्य**-(मेघ.१०१)

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
गण्डच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्
हन्तैकस्थं क्वचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ।।४.६।।

निर्गुणं यथा **चन्द्रकस्य**-

स्तनौ सुपीनौ कठिनौ ठिनौ ठिनौ
कटिर्विशाला रभसा भसा भसा ।
मुखं च चन्द्रप्रतिमं तिमं तिमं
अहो सुरूपा तरुणी रुणी रुणी ।।४.७।।

सदोषं यथा **भट्टश्रीशिवस्वामिनः**-

अद्यत्वावधि शिण्ढि शिण्ढि दृढतागूढानि गूढेतरां
प्रौढिं ढौकय पिण्ढि पिण्ढि च रुजं रूढापरूढां तया ।
मूढं मूढममूढयस्व हृदयं लीढ्वाथ मूढ्वा तमः
सोऽव्यूढामिति च प्रभापरिवृढाव्यूढा द्रढिम्नेऽस्तु वः ।।४.८।।

निर्दोषं यथा **श्रीभीमसाहेः** सांधिविग्रहिकस्य **इन्द्रभानोः**-

स्नातुं वाञ्छसि किं मुधैव धवलक्षीरोदफेनच्छटा-
छायाहारिणि वारिणि द्युसरितो दिक्पूरविस्तारिणि ।
आस्ते ते कलिकालकल्मषमषीप्रक्षालनैकक्षमा
कीर्तिः संनिहितैव सप्तभुवनस्वच्छन्दमन्दाकिनी ।।४.९।।

सगुणदोषं यथा **भट्टमयूरस्य**- (सूर्यश.१८)

अस्तव्यस्तत्वशून्यो निजरुचिरनिशानश्वरः कर्तुमीशो
विश्वं वेश्मेव दीपः प्रतिहततिमिरं यः प्रदेशस्थितोऽपि ।
दिक्कालापेक्षयासौ त्रिभुवनमटतस्तिग्मभानोर्नवाख्यां
यातः शाक्रतव्यां दिशि दिशतु शिवं शोचिषामुद्गमो वः ।।४.१०।।

इति गदितगुणार्थी त्यक्तनिर्दिष्टदोषः
कविरुचिरपदस्थश्चक्रवर्तित्वसिद्ध्यै ।
किमपि कृतविवेकः साधुमध्याधमानां
नृप इव परिरक्षेत् सङ्करं वर्णवृत्तेः ।।२।।

इति श्रीव्यासदासापराख्य**क्षेमेन्द्र**कृते **कविकण्ठाभरणे**
गुणदोषविभागश्चतुर्थः सन्धिः ।

पञ्चमः सन्धिः

परिचयप्राप्तिर्नाम

अथ परिचयचारुत्वमाह-

न हि परिचयहीनः केवले काव्यकष्टे
कुकविरभिनिविष्टः स्पष्टशब्दप्रविष्टः ।
विबुधसदसि पृष्टः क्लिष्टधीर्वेत्ति वक्तुं
नव इव नगरान्तर्गह्वरे कोऽप्यधृष्टः ।।१।।

तत्र तर्कव्याकरणभरतचाणक्यवात्स्यायनभारतरामायणमोक्षोपायात्मज्ञानधातुवादरत्नपरीक्षावैद्यकज्यौतिषधनुर्वेदगजतुरगपुरुषलक्षणद्यूतेन्द्रजाल-प्रकीर्णेषु परिचयः कविसाम्राज्यव्यञ्जनः ।

तर्कपरिचयो यथा मम **पद्यकादम्बर्याम्** -

यत् प्राप्यं न मनोरथैर्न वचसा स्वप्नेऽपि दृश्यं न यत्
तत्रापि स्मरविप्रलब्धमनसां लाभाभिमानग्रहः ।
मोहोत्प्रेक्षितशुक्तिकारजतवत् प्रायेण यूनां भ्रमं
दत्ते तैमिरिकद्विचन्द्रसदृशं खे नूनमाशा कृषिः ।।५.१।।

व्याकरणपरिचयो यथा **भट्टमुक्तिकलशस्य**-

द्विगुरपि सद्वन्द्वोऽहं गृहे च मे सततमव्ययीभावः ।
तत्पुरुष कर्म धारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ।।५.२।।

भरतपरिचयो यथा **भट्टश्रीशिवस्वामिनः** -

आतन्वन् सरसां स्वरूपरचनामानन्दि बिन्दूदयं
भावग्राहि शुभप्रवेशकगुणं गम्भीरगर्भस्थिति ।
उच्चैर्वृत्ति सपुष्करव्यतिकरं संसारविष्कम्भकं
भिन्द्याद् वो भरतस्य भाषितमिव ध्वान्तं पयो यामुनम् ।।५.३।।

चाणक्यपरिचयो यथा मम **पद्यकादम्बर्याम्** -

स्वामी प्रमादेन मदेन मन्त्री कोपेन राष्ट्रं व्यसनेन कोषः ।
छिद्रेण दुर्गं विषमेण सैन्यं लोभेन मित्रं क्षयमेति राज्ञाम् ।।५.४।।

वात्स्यायनपरिचयो यथा **भट्टदामोदरगुप्तस्य**-(कुट्ट.४०२)

अधरे बिन्दुः कण्ठे मणिमाला कुचयुगे शशप्लुतकम् ।
तव सूचयन्ति सुन्दरि कुसुमायुधशास्त्रपण्डितं रमणम् ।।५.५।।

भारतपरिचयो यथा मम **देशोपदेशे** (४.५)-

भगदत्तप्रभावाढ्या कर्णशल्योत्कटस्वना ।
सेनेव कुरुराजस्य कुट्टनी किं तु निष्कृपा ।।५.६।।

रामायणपरिचयो यथा **भट्टवाचस्पतेः** -

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।
कृतालङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ।।५.७।।

मोक्षोपायपरिचयो यथा मम **मुक्तावल्याम्** -

निरासङ्गा प्रीतिर्विषयनियमोऽन्तर्न तु बहिः
स्वभावे भावानां क्षयजुषि विमर्शः प्रतिदिनम् ।
अयं संक्षेपेण क्षपिततमसामक्षयपदे
तपोदीक्षाक्षेपक्षपणनिरपेक्षः परिकरः ।।५.८।।

आत्मज्ञानपरिचितिर्यथा मम **चित्रभारतनाम्नि नाटके**-

पृथुशास्त्रकथाकन्थारोमन्थेन वृथैव किम् ।
अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन तत्त्वज्ञैर्ज्योतिरान्तरम् ।।५.९।।

धातुवादपरिचयो यथा **राजशेखरस्य**-

नखदलितहरिद्राग्रन्थिगौरे शरीरे
स्फुरति विरहजन्मा कोऽप्ययं पाण्डुभावः ।
बलवति सति यस्मिन् सार्धमावर्त्य हेम्ना
रजतमिव मृगाक्ष्याः कल्पितान्यङ्गकानि ।।५.१०।।

रत्नपरीक्षापरिचयो **भट्टभल्लटस्य** - (भ.श.५)

द्रविणमापदि भूषणमुत्सवे शरणमात्मभये निशि दीपकः ।
बहुविधाभ्युपकारभरक्षमो भवति कोऽपि भवानिव सन्मणिः ।।५.११।।

वैद्यपरिचयो यथा मम **पद्यकादम्बर्याम्** -

अङ्गं चन्दनपङ्कपङ्कजबिसच्छेदावलीनं मुहु-
स्तापः शाप इवैष शोषणपटुः कम्पः सखीकम्पनः ।
श्वासाः संवृततारहाररुचयः संभिन्नचीनांशुका
जातः प्रागतिदाहवेदनमहारम्भः स तस्या ज्वरः ।।५.१२।।

ज्योतिःशास्त्रपरिचयो यथा **विद्यानन्दस्य**-

द्यामालोकयतां कलाः कलयतां छायाः समाचिन्वतां
क्लेशः केवलमङ्गुलीर्गणयतां मौहूर्तिकानामयम् ।

धन्या सा रजनी तदेव सुदिनं पुण्यः स एव क्षणो
यत्राज्ञातचरः प्रियानयनयोः सीमानमेति प्रियः ।।५.१३।।

धनुर्वेदपरिचयो यथा मम **कनकजानक्याम्** -

आर्यस्यास्त्रघनौघलाघववती संधानसंबन्धिनी
स्थाणुस्थानकसौष्ठवप्रणयिनी चित्रक्रियालङ्कृतिः ।
निष्पन्देन मयातिविस्मयमयी सत्यस्थितप्रत्यया
संहारे खरदूषणत्रिशिरसामेषैव दृष्टा स्थितिः ।।५.१४।।

गजलक्षणपरिचयो यथा मम **कनकजानक्याम्** -

कर्णाभ्यर्णविकीर्णचामरमरुद्विस्तीर्णनिःश्वासवाञ्
छङ्खच्छत्रविराजिराज्यविभवद्वेषी विलीनेक्षणः ।
स्मृत्वा राघवकुञ्जरः प्रियतमामेकाकिनीं कानने
संत्यक्तां चिरमुक्तभोगकवलः क्लेशोष्मणा शुष्यति ।।५.१५।।

तुरगलक्षणपरिचयो यथा **ममामृततरङ्गनाम्नि** काव्ये-

आवर्तशोभी पृथुसत्त्वराशिः फेनावदातः पवनोरुवेगः ।
गम्भीरघोषोऽद्रिविमर्दखेदादश्वाकृतिं कर्तुमिवोद्यतोऽब्धिः ।।५.१६।।

उच्चैःश्रवाः शक्रमुपाजगाम स विश्वसाम्राज्यजयप्रदोऽश्वः ।
जग्राह हेलाघनशङ्खशब्दनिवेदिताशेषशुभं तमिन्द्रः ।।५.१७।।
(युग्मम्)

पुरुषलक्षणपरिचयो यथा **कालिदासस्य**-(रघु.१.१३)

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः सालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ।।५.१८।।

द्यूतपरिचयो यथा **चन्द्रकस्य**-

यत्रानेके क्वचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको
यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र नैकोऽपि चान्ते ।
इत्थं नेयौ रजनिदिवसौ तोलयन् द्वाविवाक्षौ
कालः काल्या सह बहुकलः क्रीडति प्राणिसारैः ।।५.१९।।

इन्द्रजालपरिचयो यथा **श्रीहर्षस्य**-(रत्ना.४.११)

एष ब्रह्मा सरोजे रजनिकरकलाशेखरः शङ्करोऽयं
दोर्भिर्दैत्यान्तकोऽसौ सधनुरसिगदाचक्रचिह्नैश्चतुर्भिः ।
एषोऽप्यैरावणस्थस्त्रिदशपतिरमी देवि देवास्तथान्ये
नृत्यन्त्यो व्योम्नि चैताश्चलचरणरणन्नूपुरा दिव्यनार्यः ।।५.२०।।

प्रकीर्णे चित्रपरिचयो यथा भगवतो **व्यासस्य**-

अतथ्यान्यपि तथ्यानि दर्शयन्ति विचक्षणाः ।
समे निम्नोन्नतानीव चित्रकर्मविदो जनाः ।।५.२१।।

देशपरिचयो यथा मम **शशिवंशे**-

भोजैर्भञ्जनभीरुभिर्विलुलितं व्यामीलितं मालवै-
र्मद्रैर्विद्रुतमेव यातमसकृन् मार्गादधो मागधैः ।
वङ्गानामभिमन्युकङ्कणरवैर्व्राते पुरः सूचिते
मीनैः सङ्कुचितं परस्परधृतैर्नीरन्ध्रमन्ध्रैः स्थितम् ।।५.२२।।

वृक्षपरिचयो यथा मम **कनकजानक्याम्** -

जम्बूबिम्बकदम्बनिम्बबकुलप्लक्षाक्षभल्लातक-
द्राक्षाकिंशुककर्णिकारकदलीजम्बीरकोदुम्बरैः ।
सा संतानकबिल्वतिल्वतिलकश्लेष्मातकारग्वध-
न्यग्रोधार्जुनशातनासनवनश्यामान् ददर्शाश्रमान् ।।५.२३।।

वनेचरपरिचयो यथा मम तत्रैव-

वामस्कन्धनिषण्णशार्ङ्गकुटिलप्रान्तार्पिताधोमुख-
स्यन्दच्छोणितलम्बमानशशकान् पाणिस्खलच्चामरान् ।
ज्यान्तप्रोतकपोतपोतनिपतद्रताक्ततूणीरकान्
सापश्यत् करिकुम्भभेदजनिताक्रन्दान् पुलिन्दान् पुरः ।।५.२४।।

औदार्यपरिचयो यथा मम **चतुर्वर्गसङ्ग्रहे** (१.२६)-

मान्यः कुलीनः कुलजान् कलावान्
विद्वान् कलाज्ञान् विदुषः सुशीलः ।
धनी सुशीलान् धनिनोऽपि दाता
दातुर्जिता कीर्तिरयाचकेन ।।५.२५।।

अचेतनचेतनाध्यारोपपरिचयो यथा मच्छिष्यमहाश्री**भट्टोदयसिंहस्य** **ललिताभिधाने** महाकाव्ये-

इह विकसदशोकास्तोकपुष्पोपकारै-
रयमतिशयरक्तः सक्तसुस्निग्धभावः ।
त्रिभुवनजयसज्जः प्राज्यसाम्राज्यभाजः
प्रथयति पृथुमैत्रीं पुष्पचापस्य चैत्रः ।।५.२६।।

भक्तिपरिचयो यथास्यैव **भक्तिभवननाम्नि** महाकाव्ये-

बाल्यादेव निरर्गलप्रणयिनी भक्तिर्भवानीपतौ
जन्माभ्यासविकासवासितमनःसंवाससंदायिनी ।

प्रायः प्राक्तनकर्मनिर्मितमहामोहप्ररोहापहा
भव्यानां भवभीतिभञ्जनसखी संजायते सन्मतिः ।।५.२७।।

विवेकपरिचयो यथा **मच्छिष्यराजपुत्रलक्ष्मणादित्यस्य-**

आशापाशविमुक्तियुक्तममलं संतोषमान्यं मनः
सेवायासविवर्जितं विहरणं मायाविहीनं वचः ।
चण्डीशार्चनमात्मशुद्धिजननी गङ्गेव सत्सङ्गतिः
सोऽयं सन्तरणे परः परिकरः संसारवारान्निधेः ।।५.२८।।

प्रशमपरिचयो यथा मम **चतुर्वर्गसंग्रहे** (४.२३)-

चित्तं वातविकासिपांसुसचिवं रूपं दिनान्तातपं
भोगं दुर्गतगेहबन्धचपलं पुष्पस्मितं यौवनम् ।
स्वप्नं बन्धुसमागमं तनुमपि प्रस्थानपुण्यप्रपां
नित्यं चिन्तयतां भवन्ति न सतां भूयो भवग्रन्थयः ।।५.२९।।

इत्युक्ता रुचिरोचिता परिचयप्राप्तिर्विभागैर्गिरां
दिङ्मात्रेण विचित्रवस्तुरचनामैत्रीपवित्रीकृता ।
यद्यस्त्यत्र नवोपदेशविषये लेशेऽप्युपादेयता
तत् सद्भिर्गुणकौतुकादवसरः श्रोतुं समाधीयताम् ।।२।।

कृत्वा निश्चलदैवपौरुषमयोपायं प्रसूत्यै गिरां
क्षेमेन्द्रेण यदर्जितं शुभफलं तेनास्तु काव्यार्थिनाम् ।
निर्विघ्नप्रतिभाप्रभावसुभगा वाणी प्रमाणीकृता
सद्भिर्वाग्भवमन्त्रपूतविततश्रोत्रामृतस्यन्दिनी ।।३।।

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रकृते **कविकण्ठाभरणे**
परिचयप्राप्तिः पञ्चमः सन्धिः ।

काश्मीरेषु पृथुप्रतापसवितुः कीर्त्यंशुतारापतेः
प्रौढारातिवनानलस्य धनदस्येन्द्रस्य भूमण्डले ।
विश्वाकारवतः पुनः कलियुगे विष्णोरिवोत्साहिनो
राज्ये श्रीमदनन्तराजनृपतेः काव्योदयोऽयं कृतः ।।

इति कविकण्ठाभरणं समाप्तम् ।

०००

परिशिष्टम् - १

कविकण्ठाभरणे

कारिकासूची

परिशिष्टम् - २

कविकण्ठाभरणे

उदाहरणसूची

परिशिष्टम् - ३

कविकण्ठाभरणे

नामोद्धरणसूची

सुवृत्ततिलकविषयसूची

।।श्रीः।।

सुवृत्ततिलकम्

SUVṚTTATILAKA

॥श्री:॥

महाकविश्रीक्षेमेन्द्रविहितं

सुवृत्ततिलकम्

प्रथमो विन्यासः

वृत्तावचयः

गणपतिगुरोर्वक्रश्चूडाशशाङ्ककलाङ्कुरः
स्फुटफणिफणारत्नच्छायाछटाच्छुरणारुणः ।
गिरिपतिसुतासंसर्गेर्ष्याविलासकचग्रह-
च्युतनखशिखालेखाकान्तस्तनोतु सुखानि वः ॥१॥

स्वच्छन्दलघुरूपाय त्रिजगद्गुरवे नमः ।
स्पष्टवामनवृत्ताय मायावक्राय चक्रिणे ॥२॥

नमश्छन्दोनिधानाय सुवृत्ताचारवेधसे ।
तपःसत्यनिवासाय व्यासायामिततेजसे ॥३॥

क्षेमेन्द्रेण सुशिष्याणां सरस्वत्याः प्रसाधनम् ।
सुवृत्ततिलकं वर्णरुचिरं क्रियते मुखे ॥४॥

दृष्ट्वा छन्दांसि सौन्दर्यं विचार्यार्यप्रियः कृतः ।
प्रसिद्धकाव्यकर्मण्य[१]वृत्तानामेष संग्रहः ॥५॥

दीर्घे संयोगपूर्वे च गुरुसंज्ञा प्रकीर्तिता ।
असंयोगग्रहं ह्रस्वं लघुसंज्ञं प्रकीर्तितम् ॥६॥

त्रिगुरुः प्राग्गुरुर्मध्यगुरुरन्तगुरुस्तथा ।
त्रिलघुः प्राग्लघुर्मध्यलघुरन्तलघुस्तथा ॥७॥

---

१. कर्मणि साधुः कर्मण्यः

मभजाः सनया रेफतकारौ चेति संज्ञिताः ।
ज्ञेयो लघुर्लकारोऽत्र गकारश्च गुरुर्मतः ।।८।।
(युग्मम्)

क्वचिद् विक्षिप्तसंस्थानैः क्वचिदेकपदस्थितैः ।
संयोगस्थैः क्वचिद् दत्तमुदाहरणमक्षरैः ।।९।।

१. तनुमध्या ऽऽ। ।ऽऽ

पूर्वाक्षरद्वयासक्तविरामेण षडक्षरा ।
तकारेण यकारेण तनुमध्याभिधीयते ।।१०।।

यथा मम-

तेन प्रविभक्ता कामं वयसा सा ।
येन प्रविलासं धत्ते तनुमध्या ।।१.१।।

२. कुमारललिता ।ऽ। ।।ऽ ऽ

सप्ताक्षरसमायुक्तं जसाभ्यां गुरुणा तथा ।
अविरामं विदुर्वृत्तं कुमारललिताभिधम् ।।११।।

यथा मम-

जनं स्मृतिदशाप्तं गतानुगतिकः किम् ।
न शोचति जनोऽयं कुमारललितं तत् ।।१.२।।

३. विद्युन्माला ऽऽऽ ऽऽऽ ऽ

मकारयुगपर्यन्ते यत् संयुक्तगुरुद्वयम् ।
विद्युन्मालाभिधं तद्धि वृत्तमष्टाक्षरं विदुः ।।१२।।

यथा मम-

मौनं ध्यानं भूमौ शय्या गुर्वी तस्याः कामावस्था ।
मेघोत्सङ्गे नृत्तासक्ता यस्मिन् काले विद्युन्माला ।।१.३।।

४. प्रमाणी ।ऽ ।ऽ ।ऽ ।ऽ ।ऽ ।ऽ ।ऽ ।ऽ ।ऽ ।ऽ

लघोर्गुरोश्च विच्छित्त्या यत्रानन्तर्यसङ्गतिः ।
वृत्तप्रमाणनिपुणैः सा प्रमाणीति कीर्तिता ।।१३।।

यथा मम-

लघु श्रुतं मदोद्धतं गुरूद्धतं गुरुश्रमाय केवलम् ।
न यत् परोपकारकृद् वृथैव तत् प्रमाण्यपि ।।१.४।।

५. श्लोकः(अनुष्टुप्) ऽ।ऽ।।ऽऽ। ऽ।ऽ।।ऽ।ऽ
।।ऽऽ।ऽऽऽ ऽऽऽऽ।ऽ।ऽ

पञ्चमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
गुरु षष्ठं च सर्वेषामेतच् छ्लोकस्य लक्षणम् ।।१४।।
असंख्यो भेदसंसर्गादनुष्टुप्छन्दसां गणः ।
तत्र लक्ष्यानुसारेण श्रव्यतायाः प्रधानता ।।१५।।

यथा भगवतो व्यासस्य-(म.भा.द्रो.१८४.४६)

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता ।।१.५।।

६. शिशुभृता ।।। ।।। ऽऽऽ

नवाक्षरापि ननमैरक्षरैरुपलक्षिता ।
भुजगाग्रा शिशुभृता कथिता वृत्तकोविदैः ।।१६।।

यथा मम-

न नमति चरणौ भक्त्या किमिति जडमतिर्लोकः ।
भवभयशमनौ शम्भोर्भुजगशिशुभृतावग्रे ।।१.६।।

७. रुक्मवती ऽ।। ऽऽऽ ।।ऽ ऽ

संयुक्तं भमसैरन्ते गुरुणा च दशाक्षरम् ।
वृत्तं रुक्मवती नाम कथितं वृत्तशालिभिः ।।१७।।

यथा मम-

भग्नमसत्यैः कायसहस्रैर्मोहमयी गुर्वी भवमाया ।
स्वप्नविलासा योगवियोगा रुक्मवती हा कस्य कृते श्रीः ।।१.७।।

८. इन्द्रवज्रा ऽऽ। ऽऽ। ।ऽ। ऽऽ

तकाराभ्यां जकारेण युक्तं गुरुयुगेण च ।
इन्द्रवज्राभिधं प्राहुर्वृत्तमेकादशाक्षरम् ।।१८।।

तौ जन्मगूढौ चरणेन यस्य
कष्टौ निविष्टौ हृदि कामकोपौ ।
तं दुःसहास्ता ज्वलदिन्द्रवज्र-
पातोपमाः क्लेशदशा विशन्ति ।।१.८।।

९. उपेन्द्रवज्रा ।ऽ। ऽऽ। ।ऽ। ऽऽ

जतजैर्गुरुयुग्मेन संसक्तैरुपलक्षितम् ।
वदन्त्युपेन्द्रवज्राख्यं वृत्तमेकादशाक्षरम् ॥१९॥

जितो जगत्येष भवभ्रमस्तै-
र्गुरूदितं ये गिरिशं स्मरन्ति ।
उपास्यमानं कमलासनाद्यै-
रुपेन्द्र-वज्रायुध-वारिनाथैः ॥१.९॥

१०. उपजातयः

पदानन्तरविन्यासयोगैर्बहुभिरेतयोः ।
वैचित्र्यजातिरुचिरा भवन्त्येवोपजातयः ॥२०॥

११. दोधकम् ऽ।। ऽ।। ऽ।। ऽऽ

भकारत्रयसंयुक्तमन्ते गुरुयुगान्वितम् ।
कथितं दोधकं नाम वृत्तमेकादशाक्षरम् ॥२१॥

भो भवविभ्रमभङ्गुरभोगा
गच्छत नास्त्यधुना मम मोहः ।
तिष्ठति चेतसि चन्द्रकलाऽभूद्
भक्तजनाभयदोऽथ कपाली ॥१.१०॥

१२. शालिनी ऽऽऽ ऽऽ। ऽऽ। ऽऽ

पूर्वाक्षरचतुष्कान्तविरतिर्मततान्विता ।
गुरुद्वितययुक्ता च शालिन्येकादशाक्षरा ॥२२॥

मत्ता गोष्ठीगर्भमूढप्रलापा
प्रौढा गाढालिङ्गिता यौवनेन ।
मध्वाताम्रस्वेदमीलत्कपोला
लोला लीलाशालिनी कस्य नेष्टा ॥१.११॥

१३. रथोद्धता ऽ।ऽ ।।। ऽ।ऽ ।ऽ

रनरैरन्वितं युक्तं लघुना गुरुणा तथा ।
ख्यातं रथोद्धता नाम वृत्तमेकादशाक्षरम् ॥२३॥

यथा मम-

रम्यनर्मकलभोगतर्जनी भ्रूलतेव तरलारियोषिताम् ।
वैजयन्त्यभिमुखी रणे रणे भाति ते नरपते रथोद्धता ॥१.१२॥

१४. स्वागता ऽ।ऽ ।।। ऽ।। ऽऽ

गुरुद्वययुतैरन्ते रनभैरुपलक्षितम् ।
गदितं स्वागता नाम वृत्तमेकादशाक्षरम् ।।२४।।

यथा मम-

रत्नभङ्गविमलैर्गुणतुङ्गै-
रर्थिनामभिमतार्पणसक्तैः ।
स्वागताभिमुखनम्रशिरस्कै-
र्जीव्यते जगति साधुभिरेव ।।१.१३।।

१५. तोटकम् ।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ

सकारैरन्वितं वृत्तं चतुर्भिर्युगपत्स्थितैः ।
उदितं तोटकं नाम वृत्तज्ञैर्द्वादशाक्षरम् ।।२५।

यथा मम-

सरसः स्मरसारतरो वयसः
समयः स्मृतिशेषदशापतितः ।
गलिताखिलरागरुचिर्विजने
परितोऽट कपालकरः सुमते ।।१.१४।।

१६. वंशस्थम् ।ऽ। ऽऽ। ।ऽ। ऽ।ऽ

वंशस्थं संलक्षितं जतजरैर्द्वादशाक्षरमक्षरैः ।
छन्दोविचक्षणा वृत्तं वंशस्थाख्यं प्रचक्षते ।।२६।।

यथा मम-

जनस्य तीव्रातपजार्तिवारणा
जयन्ति सन्तः सततं समुन्नताः ।
सितातपत्रप्रतिमा विभान्ति ये
विशालवंशस्थतया गुणोचिताः ।।१.१५।।

१७. द्रुतविलम्बितम् ।।। ऽ।। ऽ।। ऽ।ऽ

अभिव्यक्तं नभभरैरक्षरैर्द्वादशाक्षरम् ।
वदन्ति वृत्तजातिज्ञा वृत्तं द्रुतविलम्बितम् ।।२७।।

यथा मम-

नभसि भर्गगलच्छविभिर्घनै-
र्द्रुतविलम्बितगैः परिवारितः ।

सितकरः कलहंस इवाभित-
स्तरति संवलितो यमुनोर्मिभिः ।।१.१६।।

१८. प्रहर्षिणी ऽऽऽ ।।। ।ऽ। ऽ।ऽ ऽ

समन्वितं मनजरैश्छिन्नं पूर्वाक्षरैस्त्रिभिः ।
त्रयोदशाक्षरं नाम्ना कीर्तयन्ति प्रहर्षिणीम् ।।२८।।

यथा मम-

मानौजःसुरभिगुणैर्यशःसितानां
निर्व्याजा निजभुजविक्रमक्रमाप्ता ।
सर्वाशाप्रणयिजनोपजीव्यमाना
भव्यानां भवति परप्रहर्षिणी श्रीः ।।१.१७।।

१९. वसन्ततिलकम् ऽऽ। ऽ।। ।ऽ। ।ऽ। ऽऽ

अभिज्ञातं तभजजैरन्तासक्तगुरुद्वयम् ।
चतुर्दशाक्षरं वृत्तं वसन्ततिलकं विदुः ।।२९।।

यथा मम-

तद्भाजि जन्मसचिवे भगवत्यनङ्गे
प्राप्ते लसत्कुसुममण्डलपाण्डुरेण ।
भृङ्गावली-कुटिल-कुन्तल-संनिवेशा
कान्ता वसन्ततिलकेन विभूषिता भूः ।।१.१८।।

२०. मालिनी ।।। ।।। ऽऽऽ ।ऽऽ ।ऽऽ

अष्टाक्षरविरामेण युक्तं ननमयैः सयैः ।
वदन्ति मालिनीनाम वृत्तं पञ्चदशाक्षरम् ।।३०।।

यथा मम-

नननन मयवाणी मेखलाकृष्टिकाले
प्रविचलदिव शीलं नोत्सृजन्ती दुकूलम् ।
तृणलवचलनेऽपि स्वैरिणी शङ्कमाना
दिशि दिशि कृतदृष्टिर्मालिनी कस्य नेष्टा ।।१.१९।।

२१.नर्कुटम् ।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ।ऽ। ।ऽ

नजभैर्जजलैरन्तगुरुभिर्नर्कुटाभिधम् ।
वृत्तं चानष्टविच्छेदं विदुः सप्तदशाक्षरम् ।।३१।।

यथा मम-

निजभुजजैर्विशालगुणविक्रमकीर्तिभरैः
प्रविदधता सुधांशुधवलं भवता भुवनम् ।
कथय कथं कृतेयमतिरागवती जनता
चरितमपूर्वमेव तव कस्य न नर्कुटकृत् ।।१.२०।।

२२. पृथ्वी ।ऽ। ।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ।ऽऽ ।ऽ

जसजैः सयलैर्गेन युताष्टनवसंहृतिः ।
दशसप्ताक्षरा पृथ्वी कथिता वृत्तवेदिभिः ।।३२।।

जवात् स रजसा युतः श्रमविसंस्थुलाङ्गः पथा
व्रजन् सततसेवकं पिशुनधाम वेश्म प्रभोः ।
कदाचिदवलोकनैः फलविवर्जितैर्मन्यते
जडः करसमर्पितामिव मदेन पृथ्वीमिमाम् ।।१.२१।।

२३. हरिणी ।।। ।।ऽ ऽऽऽ ऽ।ऽ ।।ऽ ।ऽ

नसमै रसलैर्गेन युक्ता सप्तदशाक्षरा ।
विच्छिन्ना हरिणी षड्भिश्चतुर्भिः सप्तभिस्तथा ।।३३।।

यथा मम-

न समरसनाः काले भोगाश्चलं घनयौवनं
कुरुत सुकृतं यावन्नेयं तनुः प्रविशीर्यते ।
किमपि कलना कालस्येयं प्रधावति सत्वरा
तरुणहरिणी संत्रस्तेव प्लवप्रविसारिणी ।।१.२२।।

२४. शिखरिणी ।ऽऽ ऽऽऽ ।।। ।।ऽ ऽ।। ।ऽ

यमनैः सभलैर्गेन युक्ता सप्तदशाक्षरा ।
षडैकादशविच्छेदवती <u>शिखरिणी</u> मता ।।३४।।

यथा मम-

यथा मन्युर्लीनः स च विभवभग्नः स्मरपद-
स्तथा जाने जाता शमसमयरम्या परिणतिः ।
इदानीं संसारव्यतिकरहरा तीव्रतपसे
विविक्ता युक्ता मे गिरिवरमही सा शिखरिणी ।।१.२३।।

२५. मन्दाक्रान्ता ऽऽऽ ऽ।। ।।। ऽऽ। ऽ।। ऽऽ

चतुःषट्सप्तविरति वृत्तं सप्तदशाक्षरम् ।
<u>मन्दाक्रान्ता</u> मभनतैस्तगगैश्चाभिधीयते ।।३५।।

यथा मम-

मध्ये भङ्गीवलनविततापाङ्गसंसङ्गभाजः
स्मर्यन्ते ते यदि धृतिमुषः पक्ष्मलाक्षीकटाक्षाः ।
तत् किं मिथ्या नियमनिभृतैः कानने धीयते धी-
र्मन्दाक्रान्ता दशति निशिता पन्नगी पाणिसक्ता ।।१.२४।।

२६. शार्दूलविक्रीडितम् ऽऽऽ ।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ऽऽ। ऽऽ। ऽ

मसजः सततैर्गेन युक्तमेकोनविंशवत् ।
शार्दूलक्रीडितं प्राहुश्छिन्नं द्वादशसप्तभिः ।।३६।।

यथा मम-

माद्यत्सज्जसमाततोग्रसुभटोद्विन्नेभकुम्भस्थल-
श्लिष्यन्मौक्तिकदन्तुरः सरभसोद्वेल्लद्यशःकेशरः ।
जृम्भारम्भभयङ्करव्यतिकरत्रस्तैः समुद्वीक्षितः
शत्रूणां त्वदसिः करोति समरे शार्दूलविक्रीडितम् ।।१.२५।।

२७. स्रग्धरा ऽऽऽ ऽ।ऽ ऽ।। ।।। ।ऽऽ ।ऽऽ ।ऽऽ

युक्तं मरभनैर्यैश्च त्रिभिः सप्ताक्षरैस्त्रिभिः ।
छेदैश्च स्रग्धरावृत्तमेकविंशाक्षरं विदुः ।।३७।।

यथा मम-

साराम्भानुभावप्रियपरिचयया स्वर्गरङ्गाङ्गनानां
लीलाकर्णावतंसश्रियमतनुगुणश्लेषया संश्रयन्त्या ।
आभाति व्यक्तमुक्ताविचकिललवलीवृन्दकुन्देन्दुकान्त्या
त्वत्कीर्त्या भूषितेयं भुवनपरिवृढ स्रग्धरेव त्रिलोकी ।।१.२६।।

इति सरलतरत्वात् सर्वकाव्योचितत्वात्
सुकविपरिचितत्वात् कीर्णकर्णामृतत्वात् ।
परुषविषममात्रादुर्विरामोज्झितेयं
प्रचुररुचिरवृत्तव्यक्तिरुक्ता हिताय ।।३८।।

इति श्रीप्रकाशेन्द्रात्मजव्यासदासापरनाम**श्रीक्षेमेन्द्र**विरचिते
सुवृत्ततिलके वृत्तावचयो नाम प्रथमो विन्यासः ।

द्वितीयो विन्यासः

गुणदोषदर्शनम्

कृते प्रसिद्धवृत्तानां लक्ष्यलक्षणसंग्रहे ।
अधुना क्रियते तेषां गुणदोषप्रदर्शनम् ।।१।।

न षट्सप्ताक्षरे वृत्ते विश्राम्यति सरस्वती ।
भृङ्गीव मल्लिकाबालकलिकाकोटिसङ्कटे ।।२।।

समासैर्लघुवृत्तानामसमासैर्महीयसाम् ।
शोभा भवति भव्यानामुपयोगवशेन वा ।।३।।

अनुष्टुप्छन्दसां भेदे कैश्चित् सामान्यलक्षणम् ।
यदुक्तं पञ्चमं कुर्याल् लघु षष्ठं तथा गुरु ।।४।।

तत्राप्यनियमो दृष्टः प्रबन्धे महतामपि ।
तस्मादव्यभिचारेण श्रव्यतैव गरीयसी ।।५।।

यथा **कालिदासस्य**-(रघु.१.१२)

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।
दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ।।२.१।।

उपजातिविकल्पानां सिद्धो यद्यपि सङ्करः ।
तथापि प्रथमं कुर्यात् पूर्वपादाक्षरं लघु ।।६।।

यथा **श्रीमदुत्पलराजस्य**-

हताञ्जनश्यामरुचस्तवैते स्थूलाः किमित्यश्रुकणाः पतन्ति ।
भृङ्गा इव व्यायतपङ्क्तयो ये तनीयसीं रोमलतां श्रयन्ति ।।२.२।।

सूत्रस्येवात्र तीक्ष्णाग्रं श्लोकस्य लघुना मुखम् ।
कर्णं विशति निर्विघ्नं सरलत्वं च नोज्झति ।।७।।

गुर्वक्षरेण संरुद्धं ग्रन्थियुक्तमिवाग्रतः ।
करोति प्रथमं स्थूलं किञ्चित् कर्णकदर्थनाम् ।।८।।

यथा **कालिदासस्य**- (कु.१.१)

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ।।२.३।।

त्र्यक्षरस्त्र्यक्षरैरेव च्छेदैराभाति दोधकम् ।
अतोऽल्पैरधिकैर्वापि यतिं तालमिवोज्झति ।।९।।

यथा मम-

सज्जनपूजनशीलनशोभामर्जय वर्जय दुर्जनसङ्गम् ।
दुस्तरसंसृतिसागरवेगे मज्जनकारणवारणमेतत् ।।२.४।।

अतोऽल्पाधिकैर्यथा **तुञ्जीरस्य**-

त्वन्मुखचन्द्रनिरीक्षणवर्त्या यः सुतरामिह निर्मलनेत्रः ।
सर्वजनस्य पुरः स्थितमेतत् सोऽन्तकवर्त्म न पश्यति चित्रम् ।।२.५।।

शालिनी श्लथबन्धैव स्वभावेन विभाव्यते ।
उत्तेजयेत् तां यत्नेन मन्ददीपशिखामिव ।।१०।।

श्लथा यथा मम-

प्लोषक्लेशं प्रोषितानां दिशन्ती मानम्लानिं मानिनीनां दधाना ।
गाढासक्ता सद्गुणग्लानिदाने चन्द्रस्य श्रीर्दुर्जनस्येव जाता ।।२.६।।

शत्रन्ताक्षरसंयोगैः किञ्चित्कार्कश्यकारिभिः ।
अन्ते विसर्जनीयैश्च शालिनी याति दीप्तताम् ।।११।।

यथा मम-

लज्जामज्जल्लोल-तारान्त-कान्ता-
स्तिर्यङ्-निर्यङ्-केतकीपत्रतीक्ष्णाः ।
मग्नाश्चित्ते कस्य निर्यान्ति भूयः
प्रेमोन्मीलत्पक्ष्मलाक्षी-कटाक्षाः ।।२.७।।

श्लथस्वभावान्माधुर्यं शालिन्याः परिवर्ज्यते ।
रुचिः प्रयाति मन्दाग्नेः क्षीरेणात्यन्तमन्दताम् ।।१२।।

विसर्गयुक्तैः पादान्तैर्विराजति रथोद्धता ।
कलापरिचयैर्याता लटभेव प्रगल्भताम् ।।१३।।

यथा मम-

अत्र चैत्रसमये निरन्तराः प्रोषिताहृदयकीर्णपावका ।
वान्ति कामुकमनोविमोहना व्याललोलमलयाचलानिलाः ।।२.८।।

अविसर्गैस्तु पादान्तैर्निष्प्रभैव रथोद्धता ।
अप्रार्थनाप्रणयिनी म्लानमानेव मानिनी ।।१४।।

यथा कलशकस्य-

अञ्जलौ जलमधीरलोचना लोचन-प्रतिशरीर-शारितम् ।
आत्तमात्तमपि कान्तमुक्षितुं कातरा शफरशङ्किनी जहौ ।।२.९।।

साकाराद्यैर्विसर्गान्तैः सर्वपादैः सविभ्रमा ।
स्वागता स्वागता भाति कविकर्मविलासिनी ।।१५।।

यथा मम-

व्यावलन्ति तरला जलधाराः पान्थसङ्गमधृतेःपरिहाराः ।
प्रान्त-रत्न-निभ-विद्युदुदाराः प्रावृषः पृथुपयोधरहाराः ।।२.१०।।

न तु यथा ममैव-

अम्बरेऽम्बुभरलम्बिपयोदे मत्तबर्हिरुचिरेऽद्रिनितम्बे ।
पुष्पधामनि कदम्बकदम्बे का गतिः पथिक कालविलम्बे ।।२.११।।

द्रुततालयैरेव व्यक्तं रूक्षाक्षरैः पदैः ।
प्रनर्तयति यच् चित्तं तत् तोटकमभीप्सितम् ।।१६।।

यथा मम-

मदघूर्णितलोचनषट्चरणं घनरागमनङ्गकराभरणम् ।
कमलद्युति मुग्धवधूवदनं सुकृती पिबतीह सुधासदनम् ।।२.१२।।

असमस्तपदैः पादसंधिविच्छेदसुन्दरम् ।
सर्वपादैर्विसर्गान्तैर्वंशस्थं यात्यनर्घताम् ।।१७।।

यथा **भट्टबाणस्य**-(काद.प्र.२)

जयन्ति बाणासुरमौलिलालिता दशास्यचूडामणिचक्रचुम्बिनः ।
सुरासुराधीशशिखान्तशायिनस्तमश्छिदस्त्र्यम्बकपादपांसवः ।।२.१३।।

विपरीतं यथास्यैव-(काद.प्र.४)

नमामि भर्वोश्चरणाम्बुजद्वयं सशेखरैर्मौखरिभिः कृतार्चनम् ।
समस्तसामन्तकिरीटवेदिकाविटङ्कपीठोल्लुठितारुणाङ्गुलि ।।२.१४।।

प्रारम्भे द्रुतविन्यासं पर्यन्तेषु विलम्बितम् ।
विच्छित्त्या सर्वपादानां भाति द्रुतविलम्बितम् ।।१८।।

यथा मम-

कमलपल्लववारिकणोपमं किमिव पासि सदा निधनं धनम् ।
कलभकर्णचलाञ्चलमञ्चलं स्थिरतराणि यशांसि न जीवितम् ।।२.१५।।

द्रुतहीनं विलम्बितं यथा मम-

निपततां भ्रमतां विनिमज्जतां प्रविशतां परिवारशतैरधः ।
तनुभृतां भव एव भवार्णवे भयमये भगवानवलम्बनम् ।।२.१६।।

आकारमन्थरैः प्रायः पादे पादेऽक्षरैस्त्रिभिः ।
शेषाक्षरैर्द्रुततरैः प्रहर्षाय प्रहर्षिणी ।।१९।।

यथा **श्रीहर्षदेवस्य**-(रत्ना.२.८)

दुर्वारां कुसुमशरव्यथां वहन्त्या
कामिन्या यदभिहितं पुरः सखीनाम् ।
तद् भूयः शिशुशुकसारिकाभिरुक्तं
धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति ।।२.१७।।

विपरीतं यथा मम-

सङ्कोचव्यतिकरबद्धभीतिलोलै-
र्निर्याद्भिर्भ्रमरभरैः सरोरुहेभ्यः ।
आरब्धः क्षणमिव संध्यया जगत्या-
मुत्पत्त्यै घनतिमिरस्य बीजवापः ।।२.१८।।

वसन्ततिलकस्याग्रे साकारे प्रथमाक्षरे ।
ओजसा जायते कान्तिः सविकासविलासिनी ।।२०।।

यथा विद्याधिपत्यपरनाम्नो रत्नाकरस्य-

कण्ठश्रियं कुवलयस्तबकाभिराम-
दामानुकारिविकटच्छविकालकूटाम् ।
बिभ्रत् सुखानि दिशतादुपहारपीत-
धूपोत्थधूममलिनामिव धूर्जटिर्वः ।।२.१९।।

आकारेऽपि कृते पूर्वं बन्धेऽल्पपदपेशले ।
वसन्ततिलकं धत्ते निर्गन्धि रमणीयताम् ।।२१।।

यथा **परिमलस्य-**

अच्छासु हंस इव बालमृणालिकासु
भृङ्गो नवास्विव मधुद्रुममञ्जरीषु ।
कोऽवन्तिभर्तुरपरो रसनिर्भरासु
पृथ्वीपतिः सुकविसूक्तिषु बद्धभावः ।।२.२०।।

विसर्गहीनपर्यन्ता मालिनी न विराजते ।
चमरी छिन्नपुच्छेव वल्लीवालूनपल्लवा ।।२२।।

यथा **भट्टभल्लटस्य-**

वरमिह रवितापैः किं न शीर्णासि गुल्मे
किमु दवदहनैर्वा सर्वदाहं न दग्धा ।
यदहृदयजनौघैर्वृन्तपर्णानभिज्ञै-
रितरकुसुममध्ये मालति प्रोम्भितासि ।।२.२१।।

संपूर्णा सा यथा **कालिदासस्य**-(कु.सु.२.६४)

अथ स ललितयोषिद्भ्रूलताचारुशृङ्गं
रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे ।
सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः
शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पकेतुः ।।२.२२।।

द्वितीयार्धे समस्ताभ्यां पादाभ्यां मालिनी वरा ।
प्रथमार्धे समस्ताभ्यां पादाभ्यामवरा मता ।।२३।।

द्वितीयार्धे समस्तपादा यथा **गन्दिनकस्य-**

करतरलितबन्धं कञ्चुकं कुर्वतीनां
प्रतिफलितमिदानीं दैपमाताम्रमर्चिः ।
स्तनतटपरिणाहे भामिनीनां भविष्य-
न्नखपदलिपिलीलासूत्रपातं करोति ।।२.२३।।

प्रथमार्धे समस्तपादा यथा **राजशेखरस्य**-(वि.शा.१.३०)

इह हि नववसन्ते मञ्जरीपुञ्जरेणु-
च्छुरणधवलदेहा बद्धहेलं सरन्ति ।

तरलमलिसमूहा हारिहुंकारकण्ठा
बहुलपरिमलालीसुन्दरं सिन्दुवारम् ।।२.२४।।

अज्ञोऽप्यलक्ष्यं मालिन्यां वीणायामिव विस्वरम् ।
श्रुत्वैवोद्वेगमायाति वाचा वक्तुं न वेत्ति तम् ।।२४।।

यथा भट्टेन्दुराजस्य-

रहसि हृतदुकूला शीलिता तैलदीपे
त्वदुपगतसमृद्धेः प्रेयसी श्रोत्रियस्य ।
विकिरति पटवासैर्हन्ति कर्णावतंसैः
शमयति मणिदीपं पाणिफूत्कानिलेन ।।२.२५।।

गुरुलघ्वादिनियमादविभ्रष्टेऽपि लक्षणात् ।
दोषस्त्वदुपगेत्यत्र श्रोत्रग्राहयोऽस्ति विस्वरः ।।२५।।

प्रथमं द्व्यक्षरैश्छेदैस्ततस्त्रिचतुराक्षरैः ।
पञ्चाक्षरैश्च पर्यन्ते नर्कुटं याति चारुताम् ।।२६।।

यथा वीरदेवस्य-

तव शतपत्रपत्रमृदुताम्रतलश्चरण-
श्चलकलहंसनूपुरवरध्वनिना मुखरः ।
महिषमहासुरस्य शिरसि प्रसभं निहितः
सकलमहीधरेन्द्रगुरुतां कथमम्ब गतः ।।२.२६।।

विपरीतं यथास्यैव-

सशिखिशिखेव धूमनिचिताञ्जनशैलगृहा
सकपिशपन्नगेव यमुनोन्नतनीलशिला ।
महिषमहासुरोपहितभासुरशूलकरा
बहुलनिशेव भासि सतडिद्गुणमेघयुता ।।२.२७।।

असमासैः पदैर्भाति पृथ्वी पृथ्वी पृथक्स्थिता ।
समासग्रन्थिभिः सैव याति सङ्कोचखर्वताम् ।।२७।।

पृथक्पदा यथा साहिलस्य-

कचग्रहमनुग्रहं दशनखण्डनं मण्डनं
दृगञ्जनमवञ्जनं मुखरसार्पणं तर्पणम् ।
नखार्दनमतर्दनं दृढमपीडनं पीडनं
करोति रतिसङ्गरे मकरकेतनः कामिनाम् ।।२.२८।।

समासवती यथा मम-

कचग्रहसमुल्लसत्कमलकोषपीडाजड-
द्विरेफकलकूजितानुकृतसीत्कृतालङ्कृताः ।
जयन्ति सुरतोत्सवव्यतिकरे कुरङ्गीदृशां
प्रमोदमदनिर्भरप्रणयचुम्बिनो विभ्रमाः ।।२.२९।।

<u>पृथ्वी</u> साकारगम्भीरैरोजःसर्जिभिरक्षरैः ।
समासग्रन्थियुक्तापि याति प्रत्युत दीर्घताम् ।।२८।।

यथा **भट्टनारायणस्य**-(वेणीसं.३.४)

महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक-
प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरुतानुकारी मुहुः ।
रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः
कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः श्रुतः ।।२.३०।।

त्वरातरलविच्छेदैर्विभाति <u>हरिणी</u> पदैः ।
मन्थरैर्ग्रन्थिबद्धेव याति निःस्पन्दसङ्गताम् ।।२९।।

तरलपदा यथा <u>दीपकस्य</u>-

तनुधनहरक्रूरस्तेनोत्कटां विकटाटवीं
तरति तरसा शौर्योत्सेकात् स्वसार्थवशाज् जनः ।
पुर-वर-वधू-लीलावल्गत्-कटाक्षबलाकुले
नगरनिकटे पन्थाः पान्थ स्फुटं दुरतिक्रमः ।।२.३१।।

मन्थरैर्यथा **भट्टेन्दुराजस्य**-

गुणपरिचयस्तीर्थे वासस्थिरोभयपक्षता
वपुरतिदृढं वृत्तं सम्यक् सखे तव किं पुनः ।
सरति सुमते यस्त्वां पातुं दृशा विनिमेषया
बडिश विषमं तस्याक्षेपं करोषि सहासुभिः ।।२.३२।।

त्रिषु पादेषु विश्रान्तविलासैर्ललिता पदैः ।
अन्ते तरङ्गितगतिर्हरिणी हारिणीतराम् ।।३०।।

यथास्यैव-

उपपरिसरं गोदावर्याः परित्यजताध्वगाः
सरणिमपरो मार्गस्तावद् भवद्भिरवेक्ष्यताम् ।
इह हि विहितो रक्ताशोकः कयापि हताशया
चरणनलिनन्यासोदञ्चन्नवाङ्कुरकञ्चुकः ।।२.३३।।

शिखरिण्याः समारोहात् सहजैवौजसः स्थितिः ।
सैव लुप्तविसर्गान्तैः प्रयात्यत्यन्तमुन्नतिम् ।।३१।।

यथा **मुक्ताकणस्य-**

यथा रन्ध्रं व्योम्नश्चलजलदधूमः स्थगयति
स्फुलिङ्गानां रूपं दधति च यथा कीटमणयः ।
यथा विद्युज्ज्वालोल्लसनपरिपिङ्गाश्च ककुभ-
स्तथा मन्ये लग्नः पथिक तरुषण्डे स्मरदवः ।।२.३४।।

विपरीता यथा **भट्टश्यामलस्य-**

धृतो गण्डाभोगे मधुप इव बद्धोऽब्जविवरे
विलासिन्या मुक्तो बकुलतरुमापुष्पयति यः ।
विलासो नेत्राणां तरुणसहकारप्रियसखः
स गण्डूषः सीधोः कथमिव शिरः प्राप्स्यति मधोः ।।२.३५।।

शिखरिण्याः पदैश्छिन्नैः स्वरूपं परिहीयते ।
मुक्तालतायाा निःसूत्रमुक्तैर्मुक्ताफलैरिव ।।३२।।

यथा **भट्टभवभूतेः**-(मा.मा.५.५०)

असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं
निरालोकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम् ।
अदर्पं कंदर्पं जननयननिर्माणमफलं
जगज् जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ।।२.३६।।

श्लोकेऽस्मिन् सचमत्कारसरसास्वादशालिनि ।
केवलं शिखरिण्यैव स्वरूपमहारितम् ।।३३।।

मन्थराक्रान्तविस्रब्धैश्चतुर्भिः प्रथमाक्षरैः ।
मध्यषट्केऽतिचतुरे मन्दाक्रान्ता विराजते ।।३४।।

यथा **कालिदासस्य**-(मेघ.५१)

ब्रह्मावर्तं जनपदमधश्छायया गाहमानः
क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद् भजेथाः ।
राजन्यानां शितशरशतैर्यत्र गाण्डीवधन्वा
धारासारैस्त्वमिव कमलान्यभ्यषिञ्चन् मुखानि ।।२.३७।।

आदिमध्ये तुल्या यथास्यैव-(मेघ.१)

कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ।।२.३८।।

साकाराद्यक्षरैः पादपर्यन्तैः सविसर्गकैः ।
<u>शार्दूलक्रीडितं</u> धत्ते तेजोजीवितमूर्जितम् ।।३५।।

यथा **भट्टश्यामलस्य**-

आलानं जयकुञ्जरस्य दृषदां सेतुर्विपद्वारिधेः
पूर्वाद्रिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः ।
सङ्ग्रामामृतसागर-प्रमथन-क्रीडाकृतौ मन्दरो
राजन् राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ।।२.३९।।

विपरीतं यथा **लाटडिण्डीरस्य**-

चित्रं तावदिदं सुरेन्द्रभवनान्मन्दाकिनीपाथसा
केनाप्युत्तमतेजसा नृपतिना क्ष्मामण्डलं मण्डितम् ।
नातश्चित्रतरं निशाकरकलालावण्यदुग्धोदधे!
भूमेर्यद् भवता विरिञ्चिनगरी कीर्तिप्लवैः प्लाव्यते ।।२.४०।।

विसर्जनीयस्योत्वेन पदैर्निम्नोन्नतैरिव ।
शार्दूलक्रीडितं याति पाठे सायासतामिव ।।३६।।

यथा **मुक्ताकणस्य**-

लीलाचामरडम्बरो रतिपतेर्बालाम्बुदश्रेणयो
रागोद्दण्डशिखण्डिनो मुखविधूद्भूतास्तमोविभ्रमाः ।
सौगन्ध्योद्धत-धावदाकुल-वलन्मत्तालिमालाकुलो
धम्मिल्लो हरिणीदृशो विजयते स्रस्तो रतिव्यत्यये ।।२.४१।।

विच्छिन्नपादं पूर्वार्धे द्वितीयार्धे समासवत् ।
शार्दूलक्रीडितं भाति विपरीतमतोऽधमम् ।।३७।।

पूर्वार्धे यथा **भट्टभवभूतेः** -

अज्ञानाद् यदि वाधिपत्यरभसादस्मत्परोक्षं हृता
सीतेयं प्रविमुच्यतां शठ मरुत्पुत्रस्य हस्तेऽधुना ।
नो चेल् लक्ष्मणमुक्तमार्गणगणच्छेदोच्छलच्छोणित-
च्छत्रच्छन्नदिगन्तमन्तकपुरं पुत्रैर्वृतो यास्यसि ।।२.४२।।

विपरीतं यथा **रिस्सोः**-

स्नातुं वाञ्छसि किं मुधैव धवलक्षीरोदफेनच्छटा-
छायाहारिणि वारिणि द्युसरितो डिण्डीरविस्तारिणि ।
आस्ते ते कलिकालकल्मषमषीप्रक्षालनैकक्षमा
कीर्तिः संनिहितैव सप्तभुवनस्वच्छन्दमन्दाकिनी ।।२.४३।।

आद्यन्तयोर्गुणोत्कर्षकान्त्या सर्वातिशायिनोः ।
शार्दूलक्रीडितं धत्ते मध्ये तद्गौरवोन्नतिम् ।।३८।।

यथा **कालिदासस्य**-(शा.२.६)

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।
विस्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ।।२.४४।।

आद्यन्ताकारविरहात् पर्यन्ते चाविसर्गतः ।
शार्दूलक्रीडितं स्वस्य रूपं नैवोपलभ्यते ।।३९।।

यथा **श्रीयशोवर्मणः**-

यत् त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं
मेघैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी ।
येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता-
स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ।।२.४५।।

सुकुमाररसस्यात्र रक्षायै वृत्तमुद्धतम् ।
वाक्पाकेनैव गलितं कविना नीतमल्पताम् ।। (अन्तरकारिका)

आकारगुरुयुक्तादिपर्यन्तान्तविसर्गिणी ।
असंस्यूतविरामा च <u>स्रग्धरा</u> राजतेतराम् ।।४०।।

यथा **राजशेखरस्य**-(बा.रा.१.६३)

ताम्बूलीनद्धमुग्धक्रमुकतरुलताप्रस्तरे सानुगाभिः
पायं पायं कलायी[1]कृतकदलिदलं नारिकेलीफलाम्भः ।
सेव्यन्तां व्योमयात्राश्रमजलजयिनः सैन्यसीमन्तिनीभि-
र्दात्यूहव्यूहकेलीकलितकुहकुहारावकान्ता वनान्ताः ।।२.४६।।

---

१. 'ची'-ति तु वक्रोक्तिजीविते ।

विपरीतं यथा **चक्रस्य**-

सत्यं पातालकुक्षिंभरि चिरविलसद्दिक्करि प्रीणिताभ्रं
श्रीगर्भश्वभ्रमभ्रंलिहलहरि हरिस्थानमप्येव किञ्चित् ।
कल्पान्ते व्याप्तविश्वं परिरटति सरिन्नाथ! पाथस्त्वदीयं
किं त्वेतत् कुम्भयोनेः करकुहरदरीपूरमाचामतोऽभूत् ।।२.४७।।

आद्यन्ताकारविरहाद् बन्धदोषः स्फुटोऽपि यः ।
अविलुप्तैर्विसर्गान्तैः स्रग्धरायां समीहते ।।४१।।

यथा मम-

शौर्यश्रीकेशपाशः करिदलनमिलन्मौक्तिकव्यक्तपुष्पः
क्षोणीरक्षाभुजङ्गः कुलशिखरिलुठत्कीर्तिनिर्मोकपट्टः ।
शत्रु-व्रात-प्रताप-प्रलय-जलधर-स्फार-धारा-करालः
प्रीत्यै लक्ष्मीकटाक्षः कुवलयविजयी यस्य पाणौ कृपाणः ।।२.४८।।

एवमुद्देशलेशेन वृत्तानां दर्शितः क्रमः ।
अनयैव दिशा सर्वं ज्ञेयं तज्ज्ञैर्यथोचितम् ।।४२।।

मन्दाक्रान्ता भवेन् मध्ये शालिनी पूरिताक्षरा ।
उपेन्द्रवज्रं वंशस्थं पर्यन्तैकाक्षराधिकम् ।।४३।।

इत्यादि दर्शितं नेह स्वतःसिद्धो ह्ययं क्रमः ।
न वेत्ति तदवृत्तज्ञस्तज्ज्ञस्य क्वोपयुज्यते ।।४४।।

इति परिचितनानारूपवाणीगुणानां
विदित-विविधदोषोद्देशलेशान्तराणाम् ।
इदमतिशय-सूक्ष्मैर्वृत्त-चर्चा-विचारै-
रभिहितमभिगम्यं योगितुल्याशयानाम् ।।४५।।

इति श्रीप्रकाशेन्द्रात्मजव्यासदासापरनाम**श्रीक्षेमेन्द्रविरचिते**
सुवृत्ततिलके गुणदोषदर्शनं नाम
द्वितीयो विन्यासः ॥२॥

तृतीयो विन्यासः

वृत्तविनियोग:

प्रबन्धः सुतरां भाति यथास्थानं विवेचकः(निवेशितैः)।
निर्दोषैर्गुणसंयुक्तैः सुवृत्तैर्मौक्तिकैरिव ।।१।।

शास्त्रं काव्यं शास्त्रकाव्यं काव्यशास्त्रं च भेदतः ।
चतुष्प्रकारः प्रसरः सतां सारस्वतो मतः ।।२।।

शास्त्रं काव्यविदः प्राहुः सर्वकाव्याङ्गलक्षणम् ।
काव्यं विशिष्टशब्दार्थसाहित्यं सदलङ्कृति ।।३।।

शास्त्रकाव्यं चतुर्वर्गप्रायं सर्वोपदेशकृत् ।
भट्टिभौमककाव्यादि काव्यशास्त्रं प्रचक्षते ।।४।।

तत्र केवलशास्त्रेऽपि केचित् काव्यं प्रयुञ्जते ।
तिक्तौषधरसोद्वेगे गुडलेशमिवोपरि ।।५।।

यथा वैद्यके वाग्भटस्य-

मधु मुखमिव सोत्पलं प्रियायाः
कलरसना परिवादिनी प्रियेव ।
कुसुमचयमनोहरा च शय्या
किसलयिनी लतिकेव पुष्पिताग्रा ।।३.१।।

शास्त्रं कुर्यात् प्रयत्नेन प्रसन्नार्थमनुष्टुभा ।
येन सर्वोपकाराय याति सुस्पष्टसेतुताम् ।।६।।

काव्ये रसानुसारेण वर्णनानुगुणेन च ।
कुर्वीत सर्ववृत्तानां विनियोगं विभागवित् ।।७।।

शास्त्रकाव्येऽतिदीर्घाणां वृत्तानां न प्रयोजनम् ।
काव्यशास्त्रेऽपि वृत्तानि रसायत्तानि काव्यवित् ।।८।।

पुराणप्रतिबिम्बेषु प्रसन्नोपायवर्त्मसु ।
उपदेशप्रधानेषु कुर्यात् सर्वेष्वनुष्टुभम् ।।९।।

नानावृत्तविशेषास्तु कवेः शस्तस्य शासनात् ।
यान्ति प्रभोरिवात्यन्तमयोग्या अपि योग्यताम् ।।१०।।

उग्रगोग्रहसङ्ग्रामे तत्कालसदृशोपमाः ।
दृष्टास्त एव वैराटेस्त एवाश्वाः किरीटिनः ।।११।।

तथाप्यवस्थासदृशैः साधुशब्दपदस्थिताः ।
सुवृत्तैरेव शोभन्ते प्रबन्धाः सज्जना इव ।।१२।।

वृत्तरत्नावली कामादस्थाने विनिवेशिता ।
कथयत्यज्ञतामेव मेखलेव गले कृता ।।१३।।

नहि नाम नवोन्मेषिकुचायाश्चारुचक्षुषः ।
चिरत्यक्तस्मराचारे जराजीर्णकचे रुचिः ।।१४।।

तस्मादत्र यथास्थाने विनियोगाय सङ्गतिः ।
उदाहरणदिङ्मात्रैर्दर्शिताभिमता सताम् ।।१५।।

आरम्भे सर्गबन्धस्य कथाविस्तरसङ्ग्रहे ।
शमोपदेशवृत्तान्ते सन्तः शंसन्त्यनुष्टुभम् ।।१६।।

आरम्भे यथा **भर्तृमेण्ठस्य**-

आसीद्दैत्यो हयग्रीवः सुहृद्वेश्मसु यस्य ताः ।
प्रथयन्ति बलं बाह्वोः सितच्छत्रस्मिताः श्रियः ।।३.२।।

कथाप्रसङ्गे **यथाभिनन्दस्य**-

तस्यां निजभुजोद्योगविजितारातिमण्डलः ।
आखण्डल इव श्रीमान् राजा शूद्रक इत्यभूत् ।।३.३।।

शमोपदेशे मथा मम-

पृथुशास्त्रकथाकन्थारोमन्थेन वृथैव किम् ।
अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन तत्त्वज्ञैर्ज्योतिरान्तरम् ।।३.४।।

शृङ्गारालम्बनोदारनायिकारूपवर्णनम् ।
वसन्तादि तदङ्गं च सच्छायमुपजातिभिः ।।१७।।

रूपवर्णनं यथा **कालिदासस्य**-(कु.सं.१.३९)

मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या वलित्रयं चारु बभार बाला ।
आरोहणार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ।।३.५।।

वसन्तवर्णनं यथास्यैव-(कु.सं.३.२९)

बालेन्दुवक्राण्यविकासभावाद् बभुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ।।३.६।।

रथोद्धता विभावेषु भव्या चन्द्रोदयादिषु ।
षाड्गुण्यप्रगुणा नीतिर्वंशस्थेन विराजते ।।१८।।

चन्द्रोदये यथास्यैव-

अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं संनियम्य तिमिरं मरीचिभिः ।
कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ।।३.७।।

नीतिर्यथा **भारवेः**-(कि.१.१)

श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम् ।
स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ।।३.८।।

वसन्ततिलकं भाति सङ्करे वीररौद्रयोः ।
कुर्यात् सर्गस्य पर्यन्ते मालिनीं द्रुततालवत् ।।१९।।

वीररौद्रयोर्यथा **रत्नाकरस्य**-(हरवि)

जृम्भाविकासितमुखं नखदर्पणान्त-
राविष्कृतप्रतिमुखं गुरुरोषगर्भम् ।
रूपं पुनातु जनितारिचमूविमर्श-
मुद्वृत्तदैत्यवधनिर्वहणं हरेर्वः ।।३.९।।

सर्गान्ते यथा **कालिदासस्य**-(कु.सं.१.६०)

अवचितबलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा
नियमविधिजलानां बर्हिषां चोपनेत्री ।
गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी
नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः ।।३.१०।।

उपपन्नपरिच्छेदकाले शिखरिणी मता ।
औदार्यरुचिरौचित्यविचारे हरिणी वरा ।।२०।।

उपपन्नपरिच्छेदे यथा **भर्तृहरेः**-(सु.सं.२८७)

भवन्तो वेदान्तप्रणिहितधियामत्र गुरवो
विचित्रालापानां वयमपि कवीनामनुचराः ।
तथाप्येवं ब्रूमो न हि परहितात् पुण्यमपरं
न चास्मिन् संसारे कुवलयदृशो रम्यमपरम् ।।३.११।।

औदार्येऽप्यस्यैव-(सु.सं.१६२)

विपुलहृदयैरन्यैः कैश्चिज् जगज् जनितं पुरा
विधृतमपरैर्दत्तं चान्यैर्विजित्य तृणं यथा ।
इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते
कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदज्वरः ।।३.१२।।

साक्षेपक्रोधधिक्कारे परं पृथ्वी भरक्षमा ।
प्रावृट्प्रवासव्यसने मन्दाक्रान्ता विराजते ।।२१।।

साक्षेपे यथा **यशोवर्मणः**-

स यस्य दशकन्धरं कृतवतोऽपि कक्षान्तरे
गतः सफुटमवन्ध्यतामधिपयोधि सान्ध्यो विधिः ।
तदात्मज इहाङ्गदः प्रहित एष सौमित्रिणा
क्व स क्व स दशाननो ननु निवेद्यतां राक्षसः ।।३.१३।।

प्रावृट्प्रवासे यथा **कालिदासस्य**-(मेघ.२)

तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी
नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।
आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं
वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ।।३.१४।।

शौर्यस्तवे नृपादीनां शार्दूलक्रीडितं मतम् ।
सावेगपवनादीनां वर्णने स्रग्धरा मता ।।२२।।

शौर्यस्तवे यथा **श्रीचक्रस्य**-

नेतुं नौभिरिभा न भान्ति दृतिभिस्तार्याः कियन्तो हया-
स्तज्जानुद्वयसेन देव पयसा सैन्यं समुत्तार्यताम् ।
नो चेद् भङ्गभयद्रुतारिवनितानेत्रप्रणालीलुठद्-
बाष्पाम्भःप्लवपूरितोभयतटी द्राग् वत्स्यर्तीरावती[१] ।।३.१५।।

१. सरिद्विशेषः ।

सावेगपवने यथा मम **पवनपञ्चाशिकायाम्**-

प्रेङ्खच्छङ्खाभिघातस्फुटदखिलचलच्छुक्तिनिर्मुक्तमुक्ता-
मुक्तव्यक्ताट्टहासाः स्मरनृपसकलद्वीपसञ्चारचाराः ।
सर्पत्कर्पूरपूरप्रवणकरचिता दिग्वधूकर्णपूरा
धावन्त्याध्मातविश्वा रतविधुतवधूबन्धवो गन्धवाहाः ।।३.१६।।

दोधकतोटकनर्कुटयुक्तं मुक्तकमेव विराजति सूक्तम् ।
निर्विषयस्तु रसादिषु तेषां निर्नियमश्च सदा विनियोगः ।।२३।।

शेषाणामप्यनुक्तानां वृत्तानां विषयं विना ।
वैचित्र्यमात्रपात्राणां विनियोगो न दर्शितः ।।२४।।

इत्येष वश्यवचसां सर्ववृत्तप्रसङ्गिनाम् ।
उक्तो विभागः सदवृत्तविनिवेशे विशेषवान् ।।२५।।

एकस्मिन्नेव यैर्वृत्ते कृतो द्वित्रेषु वा श्रमः ।
न नाम विनियोगार्हास्ते दरिद्रा इवोत्सवे ।।२६।।

वृत्ते यस्य भवेद् यस्मिन्नभ्यासेन प्रगल्भता ।
स तेनैव विशेषेण स्वसंदर्भे प्रदर्शयेत् ।।२७।।

एकवृत्तादरः प्रायः पूर्वेषामपि दृश्यते ।
तत्रैवातिचमत्कारादन्यत्रारब्धपूरणात् ।।२८।।

अनुष्टुप् सततासक्ता साभिनन्दस्य नन्दिनी ।
विद्याधरस्य वदने गुलिकेव प्रभावभूः ।।२९।।

स्पृहणीयत्वचरितं पाणिनेरुपजातिभिः ।
चमत्कारैकसाराभिरुद्यानस्येव जातिभिः ।।३०।।

वृत्तच्छन्नस्य सा कापि वंशस्थस्य विचित्रता ।
प्रतिभा भारवेर्येन सच्छायेनाधिकीकृता ।।३१।।

वसन्ततिलकारूढा वाग्वल्ली गाढसङ्गिनी ।
रत्नाकरस्योत्कलिका चकास्त्यानननकानने ।।३२।।

भवभूतेः शिखरिणी निरर्गलतरङ्गिणी ।
रुचिरा घनसंदर्भे या मयूरीव नृत्यति ।।३३।।

सुवशा कालिदासस्य मन्दाक्रन्ता प्रवल्गति ।
सदश्वदमकस्येव काम्बोजतुरगाङ्गना ।।३४।।

शार्दूलक्रीडितैरेव प्रख्यातो राजशेखरः ।
शिखरीव परं वक्रैः सोल्लेखैरुच्चशेखरः ।।३५।।

इत्येवं पूर्वकवयः सर्ववृत्तकरा अपि ।
अस्मिन् हार इवैकस्मिन् प्रायेणाभ्यधिकादराः ।।३६।।

सुवर्णार्हप्रबन्धेषु यथास्थाननिवेशिनाम् ।
रत्नानामिव वृत्तानां भवत्यभ्यधिका रुचिः ।।३७।।

तस्माद् यथायं विनियोगमार्गः
प्रदर्शितो वृत्तनिवेशनेषु ।
तथैव कार्यः कविभिः कृतज्ञै-
रवश्यवाचां नियमस्तु नायम् ।।३८।।

इत्यारुरुक्षोः प्रथमोपयुक्तं प्रवृत्तवाचश्च विवेककारि ।
महाकवेरप्यतिसूक्ष्म-तत्त्वविचारहर्ष-प्रदमेतदुक्तम् ।।३९।।

इत्यौचित्यप्रचुररचनाविश्रुतश्रव्यवृत्त-
व्यक्तिः शक्तिप्रसृतवचसां दर्शिता सङ्ग्रहेण ।
क्षेमेन्द्रेण प्रणयिविपदां हर्तुराश्चर्यकर्तु-
र्भूभृद्भर्तुर्भुवनजयिनोऽनन्तराजस्य राज्ये ।।४०।।

इति श्रीप्रकाशेन्द्रात्मजव्यासदासापरनाम**श्रीक्षेमेन्द्र**विरचिते
सुवृत्ततिलके वृत्तविनियोगो नाम
तृतीयो विन्यासः ।।३।।

परिशिष्टम् - १

सुवृत्ततिलके
कारिकासूची

000

परिशिष्टम् - २

सुवृत्ततिलके

कारिकोदाहरणसूची

000

परिशिष्टम् - ३

सुवृत्ततिलके छन्दोऽनुक्रमः

०१. अनुष्टुप् (श्लोकः)	१.१४	१५. मालिनी	१.३०
०२. इन्द्रवज्रा	१.३८	१६. रथोद्धता	१.२३
०३. उपजाति	१.२०	१७. रुक्मिणी	१.१७
०४. उपेन्द्रवज्रा	१.१९	१८. वंशस्थम्	१.२६
०५. कुमारललिता	१.१०	१९. वसन्ततिलकम्	१.२९
०६. तनुमध्या	१.१०	२०. विद्युन्माला	१.१२
०७. तोटकम्	१.२५	२१. शार्दूलविक्रीडितम्	१.३६
०८. दोधकम्	१.२१	२२. शालिनी	१.२२
०९. द्रुतविलम्बितम्	१.२७	२३. शिखरिणी	१.३४
१०. नर्कुटकम्	१.३१	२४. शिशुभृता	१.१६
११. पृथ्वी	१.३२	२५. श्लोक (अनुष्टुप्)	१.१४
१२. प्रमाणी	१.१३	२६. स्रग्धरा	१.३७
१३. प्रहर्षिणी	१.२८	२७. स्वागता	१.२४
१४. मन्दाक्रान्ता	१.३५		

000

परिशिष्टम् - ४

सुवृत्ततिलके वृत्तानि

०१.	षडक्षरा	तनुमध्या	ऽऽ। ।ऽऽ	१.१०
०२.	सप्ताक्षरा	कुमारललिता	।ऽ। ।।ऽ ऽ	१.१०
०३.	अष्टाक्षज़रा	विद्युन्माला	ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽ	१.१२
०४.		प्रमाणी	प्रस्तार अनिश्चित	१.१३
०५.		अनुष्टुप् श्लोक	श्रव्यतायाः प्रधानता(१.१५)	१.१४,१५
०६.	नवाक्षरा	शिशुभृता	।।। ।।। ऽऽऽ	१.१६
०७.	दशाक्षरा	रुक्मिणी	ऽ।। ऽऽऽ ।।ऽ ऽ	१.१७
०८.	एकादशाक्षरा	इन्द्रवज्रा	ऽऽ। ऽऽ। ।ऽ। ऽऽ	१.१८
०९.		उपेन्द्रवज्रा	।ऽ। ऽऽ। ऽऽ। ऽ।।	१.१९
१०.		उपजातय	८ ९,९+८	१.२०
११.		दोधकम्	ऽ।। ऽ।। ऽ।। ऽऽ	१.२१
१२.		शालिनी	ऽऽऽ ऽऽ। ऽऽ। ऽऽ	१.२२
१३.		रथोद्धता	ऽ।ऽ ।।। ऽ।ऽ ।ऽ	१.२३
१४.		स्वागता	ऽ।ऽ ।।। ऽ।। ऽऽ	१.२४
१५.	द्वादशाक्षरम्	तोटकम्	।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ	१.२५
१६.		वंशस्थम्	।ऽ। ऽऽ। ।ऽ। ऽ।ऽ	१.२६
१७.		द्रुतविलम्बितम्	।।ऽ ऽ।। ऽ।। ऽ।ऽ	१.२७
१८.	त्रयोदशाक्षरा	प्रहर्षिणी	ऽऽऽ ।।। ।ऽ। ऽ।ऽ ऽ	१.२८
१९.	चतुर्दशाक्षरम्	वसन्ततिलकम्	ऽऽ। ऽ।। ।ऽ। ।ऽ। ऽऽ	१.२९
२०.	पञ्चदशाक्षरा	मालिनी	।।। ।।। ऽऽऽ ।ऽऽ ।ऽऽ	१.३०
२१.	सप्तदशाक्षरा	नर्कुटकम्	।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ।ऽ। ।ऽ	१.३१
२२.		पृथ्वी	।ऽ। ।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ।ऽऽ ।ऽ	१.३२
२३.		हरिणी	।।। ।।ऽ ऽऽऽ ऽ।ऽ ।।ऽ ।ऽ	१.३३
२४.		शिखरिणी	।ऽऽ ऽऽऽ ।।। ।।ऽ ऽ।। ।ऽ	१.३४
२५.		मन्दाक्रान्ता	ऽऽऽ ऽ।। ।।। ऽऽ। ऽ।। ऽऽ	१.३५
२६.	एकोनविंशाक्षरा	शार्दूलविक्रीडितम्	ऽऽऽ ।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ऽऽ। ऽऽ। ऽ	१.३६
२७.	एकविंशाक्षरा	स्त्रग्धरा	ऽऽऽ ऽ।ऽ ऽ।। ।।। ।ऽऽ ।ऽऽ ।ऽऽ	१.३७